

КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті характеризується процес заселення території Слобідської України у XVII ст. Вказуються причини цих масових переселень на нові ненаселені території. Основними причинами масових переселень було збільшення панського гноблення та революційні події XVII ст. Більшість переселенців походила з Наддніпрянщини та Західної України. У статті розглядаються наукові версії етапів переселень, в результаті аналізу можна констатувати, що перше переселення датується 1617 р.

У дослідженні проаналізовано назви місцевого населення та полків. Спочатку всі мешканці мали назву «черкаси», відповідно і полки теж називалися черкаськими. Назву «слобідські» полки отримали тільки в середині XVIII ст. Слобожанами стали називати і мешканців даного регіону.

У роботі розглядається територія, яка відводилася для переселенців з іншої території України. Кордоном між українськими та руськими поселеннями була Білгородська засічна лінія, за межами якої мали право селитися українські козаки. Доказом цього наводяться грамоти руських воєвод XVII ст. Також йдеться про царський наказ, в якому вказано кордон між українськими і руськими поселеннями.

Окрім цього, вказується на те, що кількість слобідських полків постійно змінювалася. Також в дослідженні аналізуються дати виникнення п'яти слобідських полків: Харківського, Сумського, Ізюмського, Охтирського, Острогозького або Рибінського. Говориться також про особливість поселення Рибінського полку, козаки якого селилися тільки з дозволу московського царя.

Наводяться документальні дані про кількість козаків у кожному полку, відомо, що найбільшим був Острогозький полк. Визначено адміністративний поділ слобідського козацтва, згідно з яким полки поділялися на сотні та десятки, кількість останніх постійно змінювалась, що приводило до зміни території самого полку.

Ключові слова: Слобідська Україна, заселення, козацтво, полк, територія.

Нині регіональна історія – одна з провідних галузей вітчизняної науки. Тематику самотності слобідського козацтва впродовж тривалого періоду не досліджували належним чином, оскільки більша увага приділялася запорізькому та реєстровому козацтву.

В часи незалежності Української держави значно збільшилася кількість наукових праць на тему слобідського козацтва. Слід відзначити роботи С. В. Потрашкова, М. Л. Маслійчука, які аналізують різні аспекти слобідського козацтва.

Мета статті – дослідити історичні умови заселення Слобідського регіону та охарактеризувати формування козацьких полків.

Масове заселення Слобожанщини розпочалося з середини XVII ст. Козацьке населення з Правобережжя, Центральної частини та Запоріжжя приходило на нові землі. Про переходи на Слобожанщину людності із Запоріжжя свідчать згадки про окремих емігрантів – запорізьких козаків. Крізь Лівобережжя проходив головний шлях східного колонізаційного руху з українського Заходу, отже, не дивно, що центральне Лівобережжя було тим регіоном, звідки прийшло чимало слобідського населення. Причинами масових переселень були утиски польського уряду, події на українських землях середини XVII ст. – козацька революція, що привела до заселення Слобожанщини та прискорила український колонізаційний потік на Схід [10, с. 20].

Історики подають різні дати заселення Слобідського краю. Найпершою є дата 1617 р. Дослідник С. Кованько вважає, що в цьому році група з десяти тисяч козаків з території Задніпровської (Правобережної) України перейшла на Донець [8, с. 13]. Хоча автор пише, що першими мешканцями Воронежа, заснованого у 1586 р., також були черкаси або українці. Отже, початок переселень він датує кінцем XVI ст. Друга хвиля, за дослідженнями фахівця, припадає на 1650 – 1651 рр., а остання (третя) – на часи правління Петра I. Більшість фахівців вважають датою першого великого переселення – 1638 р. Історик В. Барвінський відзначає цю дату як першу звітку про поселення козаків, хоча перше значне переселення у дикий степ датує 1659 р. [4, с. 7]. Також автор зауважує, що переселення черкас відбувалися ще у другій половині XVI ст. але вони не мали масового характеру. Відомий дослідник Є. Альбовський подає дату 1638 р. як перше масове

переселення, коли гетьман Яків Остряниця з сотниками та козаками прийшов на поселення до Чугуївського городища.

На думку К. Щолкова, перше переселення відбулося у 1617 р., а 1638 р. автор розглядає як другий етап заселення (прихід гетьмана Остряниці). Третя хвиля еміграції відбулася у 1640 р. [15, с. 9], коли був заснований Зміїв козаками під приводом К. Сулими.

Історик І. Срезневський датує початок заселення цих земель 1640 р., коли були освоєні місця біля річок Ворскли, Мерли, Мжі, Уд. Тривалість усього процесу заселення з точки зору фахівця – десять років [12, с. 4]. Другим основним етапом він вважає 1645 – 1651 рр., коли переселенці розселилися від верхів'я річки Сули до річок Осколу та Береки. І третій заключний етап І. Срезневський відносить до 1650 – 1651 рр. – виникнення поселень по берегах річки Ворскли та між річками Донцем та Осколом [12, с. 5]. Автор завершує тривалість процесу колонізації 1651 р., хоча інші дослідники, зокрема І. Щолков, продовжують його до 1715 р., коли в Слобожанщину переселилися волохи.

М. Гербель вважає часом першого поселення 1640 – 1645 рр., коли були заселені ізюмські землі. Згідно з «Топографічним описом Харківського намісництва», початок заселення слід відносити до 1650 р. [13, с. 3].

Історичною подією, яка збігається з часом заселення Слобідської України, була Національно-визвольна війна під керівництвом Б. Хмельницького. Гетьман видав універсал, який дозволяв переселятися на Слобожанщину. Ось як цю подію описує літопис 1651 р.: «... було чути серед людей горе та незадоволення на Хмельницького за те, що він віддав Україну в неволю полякам. Тоді ж Хмельницький, чекаючи сприятливого часу для помсти, дозволив пригнобленому народові приходити до Полтавщини й за кордон (у Велику Росію) для помешкання, і з того часу почали засновуватися Суми, Лебедин, Харків, Охтирка та інші слобідські міста аж до Дону козацьким народом» [9, с. 234]. Отже, літопис підтверджує, що новозбудовані міста населялися козаками, вихідцями з Наддніпрянщини.

З приводу назви поселенців існують дві концепції: одна з них указує на те, що перші мешканці були з Черкаського повіту, тому все населення дістало назву «черкаси»; інша точка зору полягає в тому, що більша частина перших переселенців була з-за Дніпра з Черкаського острова. Для назви українських поселенців в офіційній мові Російської держави XVII ст. уживався термін «черкаси».

«Белгородська лінія» була кордоном між російськими землями та слобідськими поселеннями. Доказом цьому є документи, які стосувалися розмежування земель між російськими поселенцями та черкасами. Один з них наказ чугуївському воєводі Г. Скуракіну від белгородського воєводи В. Шереметьєва: «В нинішньому 1654 р. приїхали черкаси та почали будуватися у церковній вотчині (яка належала белгородському духівництву) без наказу государя. А ця вотчина знаходилася в Белгородському повіті, а не в Чугуївському ... й наказано черкасам селитися в Чугуївському повіті, а не в Белгородському. А тих черкас, які оселилися на белгородських землях висилати й наказати їм селитися на чугуївській землі» [14, с. 159].

Непорозуміння між руськими служилими людьми та черкасами часто виникали через землю. Прикладом може служити документ в якому йдеться про наділ царем Олексієм Михайловичем козаків землею в урочищі між річками Лопань та Харків. На таке сусідство з українцями подавали скаргу російські поселенці» ... царю Олексію Михайловичу, російські поміщики села Тишки мешкають тут разом з черкасами й орють ріллю через межу, а коли вони під час косовиці бувають на службі в походах, черкаси їх дітей та братів утісняють й бувають через те великі непорозуміння» [14, с. 175]. Вони просять, щоб цар наділив їх землею та сіножаттями окремо від черкас і встановив межу між їхніми землями. Відповіддю на це прохання було виокремлення двох окремих сіл: Черкаських та Руських Тишків. Поселень з такими антагоністичними назвами в Слобожанщині було чимало, наприклад, Черкаська Лозова і Руська Лозова, Черкаський Бішкін та Руський Бішкін. Про те, що Белгородська лінія складала кордон між українськими та російськими поселеннями йдеться в царському наказі: «Цар наказав у Чугуєві

підгірні ліси й інші угіддя описати й зазначити, яким землям відійти до Чугуєва, а яким – до Белгорода, . між чугуївських та белгородських земель встановити кордон, щоб надалі так було одвічно» [12, с. 16].

За Белгородською захисною лінією виникали містечка та хутори у Слобідській Україні. При виникненні полкового устрою міста Харків, Ізюм, Охтирка та Суми стали центрами полків. Кількість полків постійно змінювалась. В Котельві, наприклад, був полковник Жученко. У Балаклії полкову посаду посідав Яків Черніговець, який був відставлений у 1677 р.» у тих черкас було два полковника ... і за наказом боярина кн. Г. Ромадановського Балакліївський полк віддано у розпорядження харківському полковникові Григорію Донцю. Наказано з'єднати ці два полки та писатися йому харківським полковником» [1, с. 180]. Згідно цього розпорядження були об'єднані Харківський та Балакліївський полки. З часу свого виникнення полки називалися по містах з неодмінним додаванням слова «черкаський». Термін «слобідські» щодо полків і краю в цілому не був відомим. Перше його використання в джерелах датується 1732 р. [11, с. 12].

Щодо створення Харківського полку, то перша грамота, яка сюди надійшла від царя у 1659 р., була видана черкасам, а не полковнику. Отже, можна припустити, що раніше 1659 р. в Харкові полку не було.

Стосовно Ізюмського полку існують різні точки зору про час його створення. М. Гербель вважав, що Ізюмський полк виник раніше за Харківський. Цей полк, на думку автора, існував з 1651 р. до 1688 р. У ньому був такий самий устрій, який мали інші три слобідські полки, також козаки цього полку користувалися всіма тими привілеями, які мали вже існуючі полки. Першим ізюмським полковником був Костянтин Григорович Донець-Захаржевський, який призначався на цю посаду разом із батьком відповідною царською грамотою: «Наказано Григорію жити в Ізюмі й писатися харківським полковником, в у Харкові бути його сину Костянтину наказним полковником ... наказано Костянтину Донцю у того ж полку бути полковником разом із батьком ... жити Костянтину в Ізюмі й писатися ізюмським полковником» [2, с. 18]. Ізюмський полк займав територію між річками Донець, Оскол, Красною; від Тора на півдні до Валуйок на півночі. Але полк існував нетривалий час, тому що був «неправильного устрою», а його мешканці ввійшли до складу одного з «правильних» полків – Харківського. Більшість істориків вважає, що Харківський полк було засновано раніше від Ізюмського. Внаслідок цього перший став занадто великим, і тому його було поділено на два окремі полки.

Точної дати заснування Сумського й Охтирського полків не встановлено. За даними П. Ковалевського, Сумський полк заснований у 1652 р., а Охтирський – у 1654 р. [7, с. 20]. Хоча існує гіпотеза, згідно з якою Охтирський полк створено у 1658 р. [5, с. 7]. В іншій праці час виникнення полку датується 1650 – 1653 рр. [6, с. 332]. Але ці роки – занадто рання дата, адже місто Охтирка знову було заселено у 1654 р. і мало ймовірно, що раніше цього року міг існувати полк.

Крім чотирьох полків – Харківського, Ізюмського, Сумського та Охтирського – існував ще п'ятий – Острогозький полк, який мав також назву «Рибинський», але він увійшов до складу слобожанських полків лише за часів Петра I у 1700 р. Полк був розташований частково в Харківській, а частково – у Воронезькій губерніях.

Основу цьому полку та самому місту Острогозьк поклали козаки, які прийшли з Наддніпрянщини під керівництвом Івана Дзинковського у 1652 р. Даний факт міститься в «Екстракті про слобідські полки»: «Острогозький полк набрано із черкаського вільного народу» [3, с. 148]. До поселення міста Острогозьк тут був Рибинський полк, який потім припинив своє існування, а Острогозький полк став його спадкоємцем, тому що розташовувався на тій самій території. Наступного року після переселення українців до Острогозька, з Росії прибули стрільці та пушкарі. Острогозький полк мав свою особливість, яка відрізняла його від інших слобідських козачих полків. Відмінність полягала в тому, що цей полк розташовувався на слобідській території з дозволу московського уряду, на відміну від інших, які селилися самовільно в цьому краї й лише потім визнавали свою залежність від московського царя.

За документальними даними від 1668 р. слобідські полки мали таку кількість рядових козаків: «у Острогозьському полку рядових козаків – 1523 чоловіка, у Охтирському – 1416 чоловік, у Харківському – 1123 чоловіка, у Сумському – 1256 чоловік» [14, с. 54]. З цих даних видно, що найчисленнішим був Острогозький полк. У 1691 р. в ньому налічувалося 1944 чоловіка.

За адміністративним поділом полки поділялися на десятки та сотні. Спочатку кількість сотень дорівнювала п'яти, потім ця цифра збільшувалася. Згодом були утворені повіти.

Отже, слобідські козацькі полки були заселені переважно вихідцями із Правобережної України та Наддніпрянщини. У подальшому кількість полків та території їхнього розташування змінювались.

Вивчення різних аспектів історії Слобідського регіону є тематикою подальших досліджень.

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
2. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – Харьков: Тип. К. П. Счасни, 1886. – Т. 1. – 358 с.
3. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалей. – Харьков: Тип. К. П. Счасни, 1890. – Т. 2. – 433 с.
4. Барвинский В. А. Исторический очерк Харьковской губернии / В. А. Барвинский. – Харьков: Союз, 1918. – 22 с.
5. Білоус В. О. Красен край наш Краснокутщина: Історико- краєзнавчий нарис / В. О. Білоус. – Краснокутськ, 1995.–80 с.
6. Городские поселения в Российской империи / Под ред. Н. С. Милашевича. – СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. – Т. 5. – Ч. 1. – 419 с.
7. Ковалевский П. Е. Род Ковалевских за триста лет 1651 – 1951 // Харьковский исторический альманах / Под ред. А. Ф. Парамонова. – Харьков: Изд-во Хар. част. музея гор. усадьбы, 2002. – зима – С. 17 – 32.
8. Кованько С. И. Описание Харьковской губернии / С. И. Кованько. – Харьков, 1857. – 63 с.
9. Летопись Самовидца. – Киев: Тип. Милевского, 1878. – 318 с.
10. Маслійчук В. Л. Балаклійський полк (1669 – 1677 рр.) / В. Л. Маслійчук. – Харків: Харк. приват. музей міськ. садиби, 2005. – 67 с.
11. Потрашков С. В. Харьковские полки: три века истории / С. В. Потрашков. – Харьков: Око, 1998. – 152 с.
12. Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины / И. И. Срезневский. – Харьков: Тип. окруж. штаба, 1883. – 24 с.
13. Топографическое описание Харьковского наместничества 1787 г. – Харьков, 1878. – 34 с.
14. Филарет (Д. Г. Гумилёвский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Москва: Тип. В. Готье, 1857. – Отд. 2. – 331 с.
15. Щёлков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щёлков. – Харьков: Изд-во Хар. ун-та, 1882. – 365 с.

В статтє характеризуєтєя процес заселєня територіє Слободської України в XVII вєкє. Указанє причинє таких масових переселєний на новєє необжитєє територіє, которє були зв'язанє с панським гнетом и с революційними событиями, которє происходили в Центральной и Западной Украине. Исходя из анализа ряда научных работ, можно сделать вывод, что первое переселение историки относят к 1617 г.

Проанализированы также варианты названий местного населения и полков. Первоначально все казаки имели название «черкасы», соответственно и полки назывались черкасскими. Название «слободские» полки получили только в середине XVIII века, также стали называть и население данной территории – слобожане.

В статтє рассматриваетєя територіє, которє предназначалась для украинского казачества. Её рубежом была Белгородская засечная линия, за которой разрешалось поселиться переселенцам с других районов Украины. В подтверждении этого приводятся грамоты русских воевод XVII века. Также говорится о царском указе, в котором указаны границы между украинскими и русскими поселениями.

В статтє говорится о том, что изначально количество полков в Слободской Украине постоянно изменялось. Встречаются имена полковников в Котельве и Балакlee, хотя позже этих полков не существовало. Также в исследовании анализируются даты возникновения пяти слободских полков: Харьковского, Сумского, Изюмского, Ахтырского, Острогожского или Рыбинского. Указывается полковая территория. Говорится об особенностях поселения Рыбинского полка, поскольку казачество этого полка могло селиться не самостоятельно, а только с разрешения московского царя.

Приводятся документальные данные о количестве казаков в каждом полку, из которых следует, что Острогожский полк был самым населенным. Говорится об административном делении полков, которые

делились на сотни и десятки. Количество этих территориальных единиц постоянно изменялась, из-за чего менялась территория полка.

Ключевые слова: Слободская Украина, заселение, казачество, полк, территория

The article is devoted to the research of the Cossack regiments. The historical conditions of settlement are characterized. The reasons of the creation of Cossack regiments in the territory of Slobidska Ukraine are investigated. The population and features of the administrative structure are analyzed. The areas of location Cossack regiments are considered.

Key words: Slobidska Ukraine, settlement, Cossacks, regiment, territory.

1. Bagley D. I. Istoriiia Slobodskoi Ukrainy / D. I. Bagley. – Kharkiv: Delta, 1993 – 256 s.
2. Bagley D. I. Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta stepnoi okrainy Moskovskogo gosudarstva / D. I. Bagley. – Kharkiv: Tip. K. P. Schasni, 1886. – T. 1. – 358 s.
3. Bagley D. I. Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta Kharkovskoi i otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gubernii / D. I. Bagley. – Kharkiv: Tip. K. P. Schasni, 1890. – T. 2. – 433 s.
4. Barvinskii V. A. Istoricheskii ocherk Kharkovskoi gudernii / V. A. Barvinskii. – Kharkiv: Souz, 1918. – 22 s.
5. Bilous V. O. Krasen krai nash Krasnokutshchina: istoriko-kraieznavchii narys / V. O. Bilous. – Krasnokutsk, 1995. – 80 s.
6. Gorodskie poslenia v Rossiiskoi imperii / Pod. red. N. S. Milashevicha. – SPb. : Tip. K. Vulfa, 1865. – T. 5. – Ch. 1. – 419 s.
7. Kovalevskii P. E. Rod Kovalevskikh za trista let 1651 – 1951 // Kharkovskii istoricheskii almanakh / Pod red A. F. Paramonova. Kharkiv : Izd-vo Khar. chast. muzeia gor. usadby, 2002. – zima. – S.17–32.
8. Kovanko S. I. Opisanie Kharkovskoi gudernii / S. I. Kovanko. – Kharkiv, 1857. – 63 s.
9. Letopis Samovidtsa. – Kiev: Tip. Milevskogo, 1878. – 318 s.
10. Masliichuk V. L. Balakliiskii polk (1669 – 1677 pp.) / V. L. Masliichuk. – Kharkiv: Khar. pruvat. muzei misk. sadyby, 2005. – 67 s.
11. Potrashkov S.V. Kharkovskie polki: tri veka istorii / S. V. Potrashkov. – Kharkiv: Oko, 1998. – 152 s.
12. Sreznevskii I. I. Istoricheskoe obozrenie grazhdanskogo ustroeniia Slobodskoi Ukrainy / I. I. Sreznevskii. – Kharkiv: Tip. okruzh. shtaba. 1883. – 24 s.
13. Topograficheskoe opisanie Kharkovskogo namestnichestva 1787 g. – Kharkiv, 1878. – 34 s.
14. Filaret (D. G. Gumilevskii) Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi eparkhii. – Moskva: Tip. V. Gotie, 1857. – Otd. 2. – 331 s.
15. Shcholkov K. P. Istoricheskaiia khronologia Kharkovskoi gudernii / K. P. Shcholkov. – Kharkiv: Izd-vo Khar. un-ta , 1882. – 365 s.

© Бірнова О. Ю.

Стаття надійшла до редколегії 22. 10. 2014 р.

УДК 94(477) «19»

Чумаченко О. А.

МИКИТА ШАПОВАЛ МІЖ ЕСЕРІВСЬКИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ І ПОЛІТИЧНИМИ РЕАЛІЯМИ (СІЧЕНЬ–КВІТЕНЬ 1919 РОКУ)

У статті висвітлюється громадсько-політична діяльність Микити Юхимовича Шаповала – члена Української Центральної Ради, голови Українського національного союзу, одного з ініціаторів й організаторів протигетьманського повстання 1918 р., міністра земельних справ уряду Директорії УНР, голови українських есерів у Чехословаччині в еміграції – протягом невеликого періоду від січня до квітня 1919 р.: у складі уряду В. Чехівського та під час поступового відходу Директорії на Захід унаслідок наступу на Україну радянських військ. Особлива увага звертається на політичні переконання і відстоювання есерівських принципів М. Шаповала як у соціально-економічній політиці уряду УНР, так і під час перебування в Західній Україні. М. Шаповал як автор законів про ліс і про землю, які скасовували право приватної власності на всі землі і ліси без викупу і залишали непорушною лише трудову селянську власність не вище 16,5 га, усіляко пропагував ці закони як в Наддніпрянській, так і в Західній Україні.

Показано, що всі спроби Микити Шаповала проводити громадсько-політичну діяльність в Західній Україні закінчилися провалом через відверте несприйняття його соціалістичних позицій, насамперед, у земельній політиці, які сприймалися урядом ЗОУНР як більшовицькі, що стало причиною його арешту та швидкого виїзду з України.